

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i04.032>

TIRNAMA SOPOL BUYUMLARNING ARXEOLOGIK MANZILGOHLARDA UCHRASHI.

Pozilova X.

O‘z.FA Antropologiya instituti

xumor2111@gmail.com

935143933

Annotatsiya. Mazkur maqolada Farg‘ona vodiysi hududidagi arxeologik manzilgohlarda aniqlangan tirnalgan bezakli sopol buyumlarning tarqalish areali, tipologik xususiyatlari hamda ularning xronologik va madaniy ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, tirnalgan bezakli keramika asosan qizil, qora va jigarrang angob bilan qoplangan, kulolchilik charxida tayyorlangan idishlar tarkibida uchraydi. Bezaklar ko‘pincha angob ustiga yarim qurigan holatda tirnab tushirilgan bo‘lib, ular geometrik (uchburchak, zigzag, parallel chiziqlar), shuningdek, stilizatsiyalangan o‘simlik va hayvon tasvirlari ko‘rinishida namoyon bo‘ladi.

Tirnalgan bezakli sopol buyumlar Farg‘ona vodiysining turli hududlarida — Norin va Qoradaryo oralig‘i, Isfara vodiysi, Janubiy Farg‘ona, shuningdek, Batken va unga tutash hududlarda keng tarqalganligi aniqlangan. Stratigrafik va tipologik ma‘lumotlarga asoslanib, mazkur turdagi keramika asosan miloddan avvalgi III–II asrlar hamda milodiy I–IV asrlar oralig‘ida keng rivojlanganligi qayd etiladi. Ayrim majmualarda bezakli idishlar ulushi 7–15 % ni tashkil etib, ba‘zi hollarda 25–26 % gacha yetishi kuzatiladi.

Kalit so‘zlar: tirnalgan bezak, Farg‘ona vodiysi, keramika, angob, arxeologiya, Davan madaniyati, kulolchilik, ornament, tipologiya, qadimgi davr, madaniy aloqalar.

Abstract. This article examines the distribution area, typological features, as well as chronological and cultural significance of incised-decorated ceramic vessels discovered in archaeological sites of the Fergana Valley. According to the research results, incised ceramics are mainly found among wheel-made pottery covered with red, black, and brown slip. The decorations were mostly applied on semi-dried slip surfaces by incision, representing geometric motifs (triangles, zigzags, and parallel lines), as well as stylized representations of plants and animals.

Incised-decorated pottery has been identified across various regions of the Fergana Valley, including the Norin and Qoradaryo interfluvium, the Isfara Valley, Southern Fergana, as well as Batken and adjacent territories. Based on stratigraphic and typological data, this type of ceramics is dated to the period between the 3rd–2nd centuries BC and the 1st–4th centuries AD. In some assemblages, decorated vessels constitute 7–15%, while in certain cases their proportion reaches 25–26%.

Keywords: incised decoration, Fergana Valley, ceramics, slip, archaeology, Davan culture, pottery, ornament, typology, ancient period, cultural interactions

Аннотация. В данной статье рассматриваются ареал распространения, типологические особенности, а также хронологическое и культурное значение сосудов с процарапанным орнаментом, выявленных на археологических памятниках Ферганской долины. Согласно результатам исследования, процарапанная керамика в основном представлена изделиями, изготовленными на гончарном круге и покрытыми красным, черным и коричневым ангобом. Орнаменты наносились по полусухой поверхности ангоба путем процарапывания и представлены геометрическими мотивами (треугольники, зигзаги, параллельные линии), а также стилизованными изображениями растений и животных.

Сосуды с процарапанным орнаментом обнаружены в различных районах Ферганской долины — в междуречье Нарына и Карадарьи, в Исфаринской долине, Южной Фергане, а также на территории Баткена и прилегающих районах. На основе стратиграфических и типологических данных установлено, что данный тип керамики датируется периодом от III–II вв. до н.э. до I–IV вв. н.э. В отдельных комплексах доля таких изделий составляет 7–15%, а в некоторых случаях достигает 25–26%.

Ключевые слова:

процарапанный орнамент, Ферганская долина, керамика, ангоб, археология, культура Давана, гончарство, орнамент, типология, древний период, культурные связи

Kirish. Farg'ona vodiysi Markaziy Osiyoning qadimdan o'troq dehqonchilik va chorcachilik madaniyatlari tutashgan muhim hududlaridan biri hisoblanadi. Ushbu hududda olib borilgan ko'plab arxeologik tadqiqotlar natijasida moddiy madaniyatning turli qatlamlariga oid boy manbalar aniqlangan bo'lib, ular orasida sopol buyumlar alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, angob bilan qoplangan va sirtiga tirnalgan bezaklar tushirilgan keramika namunalari Farg'ona vodiysi qadimgi aholisining estetik qarashlari, ishlab chiqarish an'analari va madaniy aloqalarini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Tirnalgan bezakli sopol buyumlar vodiyniing turli hududlarida — Norin va Qoradaryo oralig'i, Isfara vodiysi, Janubiy Farg'ona hamda unga tutash tog'oldi hududlarda keng tarqalganligi bilan ajralib turadi. Ushbu turdagi bezaklar, asosan, idishlar yuzasiga angob surtilgandan so'ng o'tkir asbob yordamida tirnab tushirilgan bo'lib, geometrik, o'simliksimon va zoomorf motivlar bilan ifodalanadi. Mazkur bezaklar nafaqat dekorativ, balki ma'lum darajada semantik va funksional mazmunga ham ega bo'lishi mumkin.

So'nggi yillarda Farg'ona vodiysidagi bir qator manzilgoh va qabristonlarda olib borilgan stratigrafik qazishmalar tirnalgan bezakli keramikaning xronologik doirasi, hududiy tarqalishi hamda tipologik xususiyatlarini aniqlashtirish imkonini bermoqda. Shu bilan birga, bu turdagi buyumlarning ayrim majmualarda nisbatan kam, boshqalarida esa sezilarli ulushni tashkil etishi ularning ijtimoiy va madaniy ahamiyatini yanada chuqurroq o'rganishni talab qiladi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi Farg'ona vodiysi hududidagi arxeologik manzilgohlarda aniqlangan tirnalgan bezakli sopol buyumlarning tarqalish xususiyatlari,

Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar 2026-yil 4-son _____ *A seriya*
tipologiyasi va xronologiyasini tahlil qilish, shuningdek, ularning qadimgi jamiyat hayotidagi o‘rnini ilmiy asosda yoritishdan iborat.

M. E. Masson 1940 yilda Katta Farg‘ona kanali qurilishi munosabati bilan olib borilgan arxeologik qazish ishlariga jalb etilgan bo‘lib, ushbu tadqiqotlar natijasida Farg‘ona hududida kam uchraydigan qadimiy bronza buyumlar va boshqa bezak elementlari aniqlangan. Eng to‘liq kompleks miloddan avvalgi I ming yillikning ikkinchi yarmiga tegishli bo‘lib, ilmiy adabiyotlarda “Davan madaniyati” deb ataladi. Mazkur madaniyatning o‘ziga xos belgilaridan biri tirnalgan bezakli keramika hisoblanadi [33].

Norin daryosi bo‘yida olib borgan arxeologik tadqiqotlar davomida tirnalgan bezak berilgan sopol buyumlarning mavjudligi qayd etiladi. Ushbu keramika buyumlari Norin, Uchqo‘rg‘on va Kugaytepa hududlaridan topilgan bo‘lib, ular qora va qizil angob ustiga tirnab tushirilgan naqshlar bilan bezatilgan [26].

Dunbuloq yodgorligining quyi qatlamlarida qizil angobli idishlar muhim o‘rin egallaydi va bu yerda ham tirnalgan naqshli sopol buyumlar aniqlangan [22]. Bundan tashqari, So‘x daryosining janubiy qismidagi manzilgohlarda ham qizil angobli tirnalgan bezakli buyumlar topilgan [22].

Buloqboshi qishlog‘ining shimolida keramika aniqlangan yana bir maydon qayd etilib, u Batken II deb nomlangan. Ushbu hududdan topilgan sopol buyumlar qora, jigarrang va qizil angob bilan qoplangan bo‘lib, ulardan faqat bittasiga tirnalgan bezak tushirilgan.

Qayrag‘och qabristoni Xo‘jabaqirg‘on daryosining shimoliy qismida, Leninobod shahridan janubga 25 km masofada joylashgan. Bu yerda olib borilgan qazishmalar natijasida ko‘plab sopol buyumlar aniqlangan. Ular orasida yuqori poddonga ega kub shaklidagi idish alohida ajralib turadi. Idishning yuqori qismida ikkita tirnalgan bezakli tasma mavjud bo‘lib, qiya chiziqlar chapdan o‘ngga qarab yo‘nalgan. Ushbu chiziqlar notekis va beparvo tirnalgan bo‘lib, ayrim hollarda ikkala tasmani ham kesib o‘tadi [22].

Isfara daryosining yuqori o‘ng oqimi — Laylak daryosining bir qismi bo‘lgan Qora Mo‘ynoq daryosi bo‘yida 12 ta qo‘rg‘ondan iborat qabriston guruhi joylashgan. Qora Mo‘ynoq qabristoni Ravot qishlog‘ining janubi-g‘arbida joylashgan. Bu hududdan past va keng bo‘yinli, biroz siqilgan tanali hamda kichik halqasimon poddonga ega idish aniqlangan bo‘lib, unga tirnalgan bezak tushirilgan [22]. Qora Kamar manzilgohi Isfana qishlog‘ining g‘arbida joylashgan bo‘lib, bu yerda katta miqdorda qizil angobli idishlar, jumladan tirnalgan bezakli namunalar ham topilgan. Mazkur hudud Farg‘ona vodiysi va Janubiy Qirg‘iziston hududlarida tirnalgan bezakli qizil angobli keramikaning g‘arbiy eng chekka nuqtasi hisoblanadi [22].

G‘ayrattepa yodgorligi asosan qizil angobli keramika davriga mansub majmua bo‘lib, qazishmalar davomida bu yerda yashagan aholi tomonidan foydalanilgan sopol buyumlarning xilma-xilligi, o‘ziga xosligi va shakliy boyligini aks ettiruvchi katta hajmdagi material to‘plangan.

Mazkur majmuada sopol buyumlar shakliga ko‘ra 12 turga ajratilgan. Ulardan tirnalgan bezak tushirilganlari quyidagicha taqsimlanadi:

- xumchalar — 152 ta, shundan 20 tasiga tirnalgan bezak tushirilgan;
- laganlar — 1978 ta, shundan 5 tasi bezatilgan;
- bokallar — 13 ta, shundan 7 tasiga tirnalgan bezak tushirilgan;

- ko‘zalar — 595 ta, shundan 5 tasiga bezak berilgan.

Kulolchilik charxida yasalgan idishlar barcha sopol buyumlarning 80 % ni tashkil etadi. Ular orasida xumchalar, bankasimon idishlar, dumaloq tanali hurmalar, bokallar va kamroq hollarda laganlar uchraydi. Bezaklar idishlar pishirilishidan oldin angob ustiga tirnab tushirilgan.

Bezak motivlari xilma-xil bo‘lib, ular orasida stilizatsiyalangan hayvon va o‘simlik tasvirlari, shuningdek siniq chiziqlar, shtrixlangan uchburchaklar, meandrlar, volutalar va boshqa geometrik naqshlar uchraydi [28]. Go‘rimiron qabristonidan kulolchilik charxida tayyorlangan, 6 dona xumcha topilgan bo‘lib ularning barchasi qizil angob bilan qoplangan va ko‘pchiligi archa va romb shaklidagi tirnama bezaklar bilan bezatilgan [27]. Oqtepa yodgorligi Batken tumani Qorabuloq qishlog‘i yaqinida, qurib qolgan soy bo‘yidagi baland qirg‘oqda joylashgan. Yodgorlik reja jihatidan doira shaklidagi, konussimon tepalikdan iborat bo‘lib, balandligi 5 m, diametri 20 m ni tashkil etadi. Tepa yuzasida va uning atrofida katta miqdorda sopol parchalari to‘plangan. Ular orasida qalin devorli xum bo‘laklari ustunlik qiladi. Shu bilan birga, qizil angob bilan qoplangan va tirnalgan bezak bilan bezatilgan yupqa devorli idish parchalari ham aniqlangan. Ushbu buyumlarning qo‘rg‘onlardan topilgan o‘xshash namunalarga yaqinligi hamda Qorabuloq qabristoniga hududiy yaqinligi mazkur yodgorlikning ilmiy ahamiyatini oshiradi [6].

Isfara hududidan aniqlangan sopol fragmentlari orasida alohida e‘tiborga molik namunalar qizil angob bilan qoplangan va tashqi yuzasiga tirnalgan bezak tushirilgan idishlardir. Ushbu bezak turi ilmiy adabiyotlarda “Davan” ornamenti deb ataladi. Naqshlar, asosan, uchburchaklar va mayda zigzag chiziqlardan tashkil topgan. Bunday ornamentning asosiy farqi shundaki, bezak sopol yuzasiga angob surilgandan keyin tirnab ishlangan [35].

Tirnalgan bezak bilan bezatilgan buyumlar qatoriga Gurmironidan topilgan ikkita bochkasimon idish, Isfaradan topilgan taglikli kosa, Bor-Korbaz qo‘rg‘oni №32 qabr chuquri to‘ldirmasidan olingan sopol parcha hamda Nayman hududidan aniqlangan ko‘plab idishlar kiradi. Shuningdek, Toshkent kanali qurilishi bilan bog‘liq arxeologik materiallar tarkibida ham qizil angob ustiga tirnalgan bezak tushirilgan sopol buyumlar mavjud [40]. T.G.Obolduyeva tadqiqotlariga ko‘ra, Norin va Qoradaryo oralig‘ida tirnalgan bezakli keramika boshqa hududlarga nisbatan kengroq tarqalgan bo‘lib, u miloddan avvalgi III–II asrlar hamda milodiy II–III asrlar bilan sanalanadi [26].

Haqqulobod temir yo‘l stansiyasidan 1 km shimoli-sharqda joylashgan Quyultepa manzilgohida olib borilgan qazishmalar natijasida qizil va qora angob bilan qoplangan, kulolchilik charxida tayyorlangan sopol buyumlar katta miqdorda aniqlangan. Bu yerda, ayniqsa, past bo‘yinli xumchalarning yelka qismiga o‘simliksimon va to‘lqinsimon vertikal naqshlar bilan to‘ldirilgan uchburchak qatorlari tirnab tushirilgan. Ushbu bezaklar asosan qora angob ustiga ishlangan.

Tirnalgan bezakning paydo bo‘lishi mazkur majmuaning 1-bosqichi uchun xos belgi hisoblanadi. 2-bosqich esa 21–19 qatlamlarni o‘z ichiga oladi va bu davrda tirnalgan bezakli idishlar sonining keskin ortishi kuzatiladi [26]. Tirnalgan bezakli keramika, shuningdek, Kugay manzilgohi, Kaynovat qishlog‘ida, Janubiy Farg‘ona Kanali trassasi hududida va boshqa manzilgohlarda ham qayd etilgan [25].

Sultonobod manzilgohidan topilgan qizil angobli keramika orasida tirlangan bezaklar shtrixlangan to‘rlar va spiral shakllar ko‘rinishida namoyon bo‘ladi [1].

Axsikent shahristonining sharqiy qismida, bahorgi suvlar yuvib ketgan jarliklar kesimida tashqi yuzasiga tirlangan bezak tushirilgan sopol parchalari hamda qalin to‘q jigarrang va qizil angob bilan qoplangan keramika fragmentlari aniqlangan [21]. Rabkan mozor Rabkan qishlog‘idan 1,5 km shimolda, Beshariq tomon boradigan shosse yo‘li bo‘yida joylashgan qabriston bo‘lib, bu yerda yangi ochilgan qabrlarda qadimgi maishiy buyumlar saqlangan madaniy qatlam kuzatiladi. Keramika namunalari mazkur hududning antik davrga mansubligini ko‘rsatadi. Yer yuzasida venchigi biroz ko‘tarilgan valiksimon shaklli hamda qo‘sh valikli xum parchalari aniqlangan. Turli shakldagi kichik idishlar qalin qizil angob bilan qoplangan. Shuningdek, tirlangan bezak tushirilgan jigarrang angobli idish parchalari ham aniqlangan [20]. Durkush va Qoramulla qishloqlari orasidagi hududda katta miqdorda sopol parchalari topilgan. Ular orasida qum aralash loydan tayyorlangan ko‘za bo‘lagi ajralib turadi. Idishning tashqi yuzasi quyuq lak yoki to‘q sariq angob bilan qoplangan bo‘lib, ushbu yuzaga kataklar va uchburchaklar ko‘rinishida tirlangan bezak ehtiyotkorlik bilan tushirilgan. Uchburchaklar ichki qismi zigzagsimon chiziqlar bilan to‘ldirilgan. Yana bir sopol parcha — tashqariga qayrilgan labli xumcha — to‘q jigarrang angob bilan qoplangan bo‘lib, unda zigzaglar va uchburchak tomonlari bilan kesilgan spiral shaklidagi tirlangan bezaklar qayd etilgan [20].

Munchoqtepa yodgorligining butun yuzasi sopol idish parchalari bilan qoplangan bo‘lib, ular kulolchilik charxida, tarkibida oz miqdorda qum aralashgan loydan tayyorlangan. Idishlar yaxshi pishirilgan bo‘lib, ular och oxra, jigarrang, ba‘zan qora angob bilan qoplangan. Angob ustiga tirlangan chiziqli bezaklar — asosan qiya to‘g‘ri chiziqlar, zigzaglar (“ilon izi”) va sinik chiziqlar tushirilgan [20]. Hindiston hududidagi Kausambi qadimiy shahri manzilgohidan qizil angobli, geometrik tirlangan bezakli sopol idishlar aniqlangan [19]. Ehtimol, Farg‘onaning Hindiston bilan aloqalari mavjudligini u yerda topilgan tirlangan bezakli qizil angobli keramika ham ko‘rsatadi [12].

Varux qabristonida alohida guruh sifatida “Davan” uslubidagi bezakka ega bo‘lgan to‘rtta idish ajratiladi. Ulardan ikkitasi yumaloq tanali, past halqasimon taglikka ega va ikki yonida vertikal halqasimon dastaklari mavjud. Uchinchi idish dastaksiz, past bo‘g‘izli va kichik, uncha barqaror bo‘lmagan oyoqli shaklda bo‘lsa, to‘rtinchisi miniatyura kosacha ko‘rinishidadir. Ushbu to‘rtta idishning barchasi pishirilgandan keyin tirlangan holda ishlangan bo‘lib, bezakning asosini uchburchak motiv tashkil etadi [30].

Dunbuloq aholi manzilgohining madaniy qatlamlari qalinligi 9 m ga yetadi. Quyi qatlamlarda Sho‘rabashat turiga yaqin bo‘lgan bo‘yalgan keramika hamda tirlangan bezakli qizil angoblangan (shartli ravishda Kushon davriga oid) sopol buyumlar aniqlangan [23]. Dungchatepa yodgorligidan topilgan sopol buyumlar orasida bitta nusxada bikonus shaklli tanaga ega qora angobli xumcha aniqlangan. Mazkur buyum pishirilgandan keyin tirlangan holda ishlangan bo‘lib, “Davan” deb ataluvchi bezak bilan bezatilgan [37].

Tangi Surx keramika majmuasi Qorabuloq qabristoni va Farg‘onaning II davr qabristonlari materiallariga deyarli to‘liq mos keladi. Bu yerda mayda va yirik humchalar, och qizil va qora angob bilan qoplangan idishlar, shuningdek tirlangan bezak bilan bezatilgan krujkalar aniqlangan. Bundan tashqari qora angob bilan qoplangan va tirlangan bezakli

oyoqchali kichik idishlar va yelka qismiga to‘lqinsimon va zigzagsimon naqshlar tushirilgan xumchalar topilgan[34]. Dungchatepaning quyi qatlamidan olingan keramika to‘plamida keng og‘izli xumcha shaklidagi qizil va qora angob bilan qoplangan bir nechta charxda tayyorlangan idishlar ham mavjud. Ularning yelka qismi o‘ziga xos tirlangan bezak bilan bezatilgan bo‘lib, bu bezak shartli ravishda “Davan” uslubi deb ataladi. Angob ustiga tirlangan bezak tushirilgan topilmalar orasida qizil angobli banka shaklidagi idish ham aniqlangan. Tubi tekis xumchalar va bankasimon idishlar, tirlangan bezak bilan bezatilgan holda, Farg‘onada eramizning dastlabki asrlariga oid manzilgoh va qabristonlarni qazish jarayonida topilgan keramika majmualarida tez-tez uchraydi [38].

Qalai Qahqaha yodgorligida olib borilgan qazishmalar natijasida angob bilan qoplangan ikkita xum parchasi topilgan bo‘lib, birinchi parcha toq jigarrang rangda pishirilgan, uning o‘rta qismi bo‘ylab uchta parallel chiziqdan iborat tirlangan bezak o‘tgan. Undan yuqoriroqda, yelka qismiga yaqin joyda, xuddi shu asbob yordamida katta egri-bugri shakllarga ega bo‘lgan ilonsimon chuqur chiziqlar tushirilgan. Ikkinchi parcha esa oq angob bilan qoplangan bo‘lib, uning ustiga ilonni eslatuvchi tirlangan chiziq ishlangan. Ushbu usul Ustrushona keramikasida tez-tez uchraydi: ilon obrazi himoya (amulet) ramzi sifatida keng tarqalgan [4].

Ko‘prikboshi qabristonidan ichkariga qarab biroz kengayuvchi, konussimon shaklli, chuqur va keng og‘izli ikkita idish topilgan. Idishlardan biri tashqi tomondan uchta valiksimon belbog‘lar bilan bo‘lingan. Idish to‘q jigarrang angob bilan qoplangan bo‘lib, angob ustiga o‘tkir asbob yordamida uchburchaklar ichiga diagonal shtrixlar bilan to‘ldirilgan hamda zigzag va to‘lqinsimon tirlangan bezaklar tushirilgan [36].

Chodak hududidagi mug‘xonalardan topilgan sopol idishlar kulolchilik charxida tayyorlangan. Ulardan biri yumaloq tanali, cho‘zilgan tor bo‘yinli va tashqariga qayrilgan labga ega. Idish tarkibi xamiri zich, aralashmasiz bo‘lib, pishirilishi sifatli. Idish yuzasi to‘q jigarrang angob bilan qoplangan, tanasida esa tirlangan burchaksimon bezaklar mavjud. Yana ikkita idish singan holda topilgan bo‘lib, ulardan birining yuqori qismi, boshqasining pastki qismi saqlanib qolgan. Ushbu idishlar xumchasimon shaklda bo‘lib, to‘q jigarrang angob bilan qoplangan va bezatilgan. Ulardan birida tirlangan bezak shtrixlangan uchburchaklar ko‘rinishida ishlangan, ikkinchisida esa to‘g‘ri va to‘lqinsimon chiziqlardan iborat bezak kuzatiladi [41].

Namangan shahridan 9 km shimolda, Namangan soyining chap qirg‘og‘ida joylashgan Raut manzilgohidan baland poddon ustiga o‘rnatilgan vaza shaklidagi idish aniqlangan. Idish sopoli zich va yaxshi pishirilgan bo‘lib, yuzasi yuqoridan qizil-jigarrang rangdagi zich, xira angob bilan qoplangan. Sirt qismi pishirilgandan keyin tirlangan bezak bilan bezatilgan [41].

Gavryushenko tomonidan 1966 yilda Ketmontepa vodiysida, Toktog‘ul GESi qurilishi hududida joylashgan Qiziljaz qabristonida olib borilgan qazishmalar natijasida aniqlangan qizil angobli, tirlangan bezakli bokal Farg‘ona vodiysi uchun xos bo‘lgan noyob topilma hisoblanadi [7]. Qo‘rg‘ontepa yodgorligida olib borilgan arxeologik qazishmalar natijasida ko‘plab sopol buyumlar aniqlangan. Ular orasida kulolchilik charxida tayyorlangan qizil angobli idishlar majmuaning asosiy qismini tashkil etib, umumiy keramika materiallarining 60% dan ortig‘ini qamrab oladi. Tirlangan bezakli idishlar esa nisbatan kam uchraydi:

birinchi bosqichda 1,6 % ni tashkil etgan bo‘lsa, ikkinchi bosqichda ularning ulushi 3% gacha ortganligi qayd etilgan [2].

Bu yodgorlikdagi sharsimon tanali ko‘zachalarda angob asosan idishning tashqi yuzasiga surtilgan. Yirik hajmli idishlarda esa angob ko‘pincha faqat tana qismining yuqori yarmida qo‘llanilgan. Ayrim namunalar angob ustiga tirlangan geometrik ornamentlar bilan bezatilgan bo‘lib, ular orasida shtrixlangan uchburchaklar, zigzag chiziqlar va boshqa geometrik shakllar uchraydi.

Bankasimon idishlar cho‘zilgan nisbatga ega bo‘lib, yuqoriga tomon biroz kengayuvchi silindrsimon shakli bilan ajralib turadi. Ularning tub qismi odatda tekis bo‘lmagan, barqarorlik darajasi nisbatan pastdir. Ushbu idishlar xira qizil angob bilan qoplangan bo‘lib, ayrim hollarda angob ustiga tirlangan stilizatsiyalashgan daraxt tasviri shaklidagi ornamentlar uchraydi. Mazkur motiv ba‘zan qush tasvirlari bilan birgalikda uchrab, Farg‘ona vodiysi kulolchilik an‘anasining o‘ziga xos belgilovchi xususiyatlaridan biri hisoblanadi [2].

Qoradaryo o‘ng sohili, Andijon viloyati Baliqchi tumani hududida joylashgan Davatepa (Xalpa qorg‘on hududi) yodgorligida ham bankasimon idishlar quyi qatlam keramik majmuasida chashkasimon idishlardan keyin eng keng tarqalgan shakllardan biri sifatida qayd etiladi. Mazkur idishlar asosan angob ustiga tirlangan geometrik bezaklar bilan bezatilgan bo‘lib, ular orasida venchik ostida joylashgan shtrixlangan uchburchaklar tasmasi hamda zigzag chiziqlar bilan to‘ldirilgan parallel vertikal ornamentlar ustunlik qiladi. Idishlar o‘lchamlari turlicha bo‘lib, og‘iz diametri 16–18 sm, tub diametri esa 12–13 sm oralig‘ida o‘zgaradi. Ular Farg‘ona vodiysining milodiy I asrlariga oid keramika an‘analari bilan yaqin tipologik bog‘liqlikka ega. Shuningdek, yumaloq shaklli, cheti tashqariga qayrilgan xumchalar ham aniqlangan bo‘lib, ayrim hollarda ular angob ustiga tirlangan geometrik ornamentlar — shtrixlangan uchburchaklar ko‘rinishidagi bezaklar bilan bezatilgan. Bankasimon idishlar esa angob ustiga tirlangan geometrik ornamentlari bilan ajralib turadi; ushbu bezaklar turli kombinatsiyadagi uchburchaklar, doiralar hamda zigzag chiziqlardan tashkil topgan [3]. Sultonobod qishlog‘i keramik majmuasi nihoyatta boy va xilma-xildir. Bu yerdan topilgan xumchalarda qizil angob bilan qoplangan keramika ustida tirlangan chiziqlar bilan to‘ldirilgan panjara va spiral bezak paydo bo‘ladi. E’tiborli topilmalarga chashka yoki (amfora shaklidagi riton) tirlangan yozuv bilan va qush tasviri bilan kubok ahamiyatlidir[1]. Qizlartepa yodgorligida ko‘plab tadqiqotlar olib borgan F. A. Maqsudov ham qizil angobli tirlangan sopol idishlarning kelib chiqishi, rivojlanishi va bezak semantikasi bo‘yicha o‘z fikr va xulosalarini berib o‘tgan. Qizlartepada olib borilgan qazishmalar chog‘ida tirlangan bezakli qizil angobli sopol buyumlar topilgan. Bunday kulolchilik buyumlari Farg‘onaning hamma joyida antik davrdagi aholi punktlari va qabristonlarida topilgan. Dafn inshootlarida tirlangan bezakli idish-tovoqlar mavjud ekanligidan kelib chiqib, ularning nisbatan ko‘p qismi Qizlartepa ibodatxonasi inshootini qazish jarayonida topilganligi, idishlarning bunday bezaklar bilan ehtiyotkorlik bilan bezatilganligi, oddiy aholi punktlarida kam uchraydiganligi va g‘ayrioddiylikiga qarab ushbu idishlarning asosiy maqsadi “marosim-himoya” xususiyatidan dalolat beradi, ya’ni idish-tovoqlar ma’lum darajada diniy xususiyatga ega bo‘lgan deb taxmin qilish mumkin[31].

Tirnalgan bezaklar bilan bezatilgan qizil angobli sopol buyumlar parchalari Sho‘rabashat majmuasida 4 ta, Qulunchodagi 14 ming parchadan 14 tasi, shuningdek, Qoradaryo, Xo‘jambo‘g‘da kam sonli topib o‘rganilgan [24].

B. Matboboyev ham Andijon shahrida amalga oshirilgan qazuv ishlari natijasiga ko‘ra qizil angobli tirnalgan sopol idishlar vaqtini milodiy III-IV asrlar bilan belgilaydi. Chunki birinchi bosqich I-III asrlar ikkinchi bosqich esa III-IV asrlar deb belgilaydi. Sopol idishlarga oldingilaridan sifati, shakli bilan biroz farqlanadi. Hatto, bu guruhda sopol idishlarni tayyorlashda yaxshi tomonga sifat o‘zgarishlari kuzatiladi. Ya‘ni, idishlar nafisroq va yupqaroq qilib ishlangan, tirnab gul solingan ayrim idishlardan foydalanish boshlanadi. Sopol buyumlarning ko‘za, kosa, xurma va mayda idish turlari keng iste‘molda bo‘lgan. Ko‘zalarni aksariyati bo‘g‘zi kalta, gardishi tashqariga qayrilgan. Ba‘zi bir ko‘zalarni sirtiga tirnab naqsh solingan [32]. Balandtepa va Munchoqtepadan topilgan kulolchilik idishlarida ham yuqoridagi holatlarni ko‘rishimiz mumkin. Masalan Munchoqtepadan milodiy I-IV asrlarga tegishli bo‘lgan tanasi uzunchoq, qalin va yaltirab turuvchi angob bilan qoplangan yog‘loqi, yoki dastasi qirra qilinib o‘tkir asbob bilan kesib tekislangan, o‘rta qismida taram-taram aylana botiq chiziqlari bo‘lgan naqshlangan ko‘zani misol qilib keltirish mumkin.

Balandtepdan esa shakli bankasimon, tanasi yumaloqroq bo‘lgan, tirnab gul solingan xurma va bir necha dastasiz ko‘zalarni keltirib o‘tish mumkin. Keltirilgan har ikki komplekslardagi sopol idishlar uchun yupqa va nafislik, loyi toza va pishirilishi sifatli bo‘lishi xarakterlidir. Idishlarning sirti quyuq yaltiroq qizil angob bilan qoplangan. Munchoqtepa va Balandtepa kulolchilik buyumlaridagi ushbu ko‘hna belgilar Farg‘ona vodiysini boshqa xududlarida ham uchraydi va ularning sanasi milodiy era boshlari, ya‘ni birinchi yuz yilliklari bilan belgilanadi [32]. Markaziy Farg‘ona kanaldan chap tomonida, qadimgi Tupchakota-tepa manzilgohining qoldiqlari aniqlandi, uning maydoni qabriston bilan band bo‘lganligi sababli u Go‘riston deb ham atalar edi. Bu yerdan yig‘ilgan ko‘tarma material qora va qizil sopol parchalaridan iborat bo‘lib, tirnalgan bezak ishlangan keramika namunalari topilgan, bezakning asosiy elementi uchburchak shaklidir. Bundan tashqari Zodiya qishlog‘idan ham tashqi tomoni jigarrang angob bilan qoplangan va tirnalgan bezak ishlangan idishning venchik qismi topib o‘rganilgan [21].

Quyuq I davrida tirnama bezakli idishlarning ulushi 26 % ni tashkil etgan bo‘lib, bu eng yuqori ko‘rsatkich hisoblanadi. Biroq Quyuq II davrida ushbu ko‘rsatkich keskin pasayib, 6 % ga tushgan. Mazkur davrda asosan idishlar shakllarida sezilarli o‘zgarishlar kuzatiladi. Quyuq II sopol kompleksi Quyuq I dan tashqi ko‘rinishi jihatidan farqlanadi. Ushbu bosqichda bezakli idishlar soni kamaygan, katta hajmli idishlar esa ko‘paygan [8].

Muchoqtepa I davrida 14 ta gorshokdan 13 tasi tirnalgan bezakli bo‘lib, charxda tayyorlangan idishlar 20 % ni tashkil etgan. Muchoqtepa II davrida tirnalgan sopol idishlar salmog‘i biroz kamayib, 18 % ga tushgan. Muchoqtepa III davrida esa bu ko‘rsatkich 14 % gacha pasayadi.

Asht III ning yetakchi shakllari sifatida qizil va kamroq hollarda qora angobli keng og‘izli xumlar hamda angob ustiga tirnalgan bezakli bankasimon idishlarni keltiradi. Bundan tashqari, E. D. Saltovskaya majmuaning eng kata o‘xshashligini Farg‘onaning podboy-katakombali dafn marosimlari keramikasi bilan deb qayd etadi. Nihoyat, Asht IV bosqichi uchun Sirdaryodan keltirilgan idishlar sonining ko‘payishi, aksincha, tipik farg‘onalik

keramika shakllari — keng og‘izli xumlar va “Davan” uslubidagi tirlangan bezakli bankasimon idishlar qatlamda juda kam miqdorda uchrashi qayd etiladi.

Shunday qilib, Asht manzilgohlari Asht I va II keramika majmualarini ajratish imkonini beradi. Ular Asht III va IV bosqichlardan, avvalo, tirlangan bezakli keramikaning deyarli yo‘qligi bilan keskin farqlanadi.

Stratigrafiyalangan manzilgohlarda aniqlangan keramika majmualarini o‘zaro taqqoslashda ma’lum takrorlanishlar kuzatiladi. Jumladan, G‘ayrat I–II, Quyuq I, Muchoq I–II, Asht III qatlamlarida bir xil keramika shakllari uchraydi. Bu holat, ayniqsa, tirlangan bezakli gorshkilar guruhida yaqqol namoyon bo‘ladi. Ular barcha ko‘rsatilgan yodgorliklarda uchraydi, biroq tarqalish darajasi bir xil emas. Kerkidonda esa ular ancha sezilarli miqdorda qayd etiladi. Shu bilan birga, tirlangan bezakli idishlar 7 % ni tashkil etadi va ular yuqori sifatli ishlanishi bilan ajralib turadi: yupqa devorli, nafis, zich angobli va ko‘pincha yaltiroq yuzaga ega [8].

Farg‘ona qadimdan doimiy dehqonchilik va chorvachilik madaniyatlari tizimining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, madaniy va etnik evolyutsiya markazlaridan biri sifatida uzluksiz rivojlangan. Aslida Farg‘ona vodiysi chorvachilik bilan shug‘ullanuvchi qabilalar dunyosi bilan doimiy o‘zaro aloqada bo‘lgan hudud sifatida shakllangan bo‘lib, bu jarayon uning madaniy taraqqiyotining o‘ziga xos xususiyatini belgilagan

Kalamushtepada tirnama bezakli idishlarning ulushi 11 % ni tashkil etadi. Bu yodgorlik keramika shakllariga ko‘ra Kerkidon guruhiga yaqin hisoblanadi. Tepa-arkda esa tirnama bezakli idishlar 13 % ni tashkil etadi.

Ta’kidlash joizki, P. P. Gavryushenko Sho‘rabashatdagi keramika analoglarini o‘rganar ekan, Qulunchak I manzilgohining II qurilish gorizontida tirlangan bezakli idishlar paydo bo‘lganini qayd etadi [8]. Sho‘rabashat, Qoradaryo va Dounbuloq shaharchalarida olib borilgan qazishmalar natijasida aniqlangan keramika majmuasining asosiy qismini qo‘lda yasalgan, qizil bo‘yoq bilan bezatilgan yoki bezaksiz idishlar tashkil etadi. Shu bilan birga kulolchilik charxida tayyorlangan, qizil angob bilan qoplangan, sifatli va silliqlangan idishlar ham uchraydi. Ular orasida tanasi o‘rtasida bukilgan kosalar, dumaloq devorli va ichkariga qayrilgan labli kosalar, dumaloq devorli qozonlar hamda tutqichsiz tor bo‘yinli ko‘zalar mavjud. Ba’zan quritilgan angob ustiga tirlangan geometrik bezak bilan bezatilgan xumchalar ham qayd etilgan [11].

Xonqiz II qabriston materiallari Farg‘onaning Kugay Qorabuloq madaniyatining kech bosqichiga, ya’ni IV–VII asrlarga tegishli deb baholanadi. Xonqiz I esa milodiy III–IV asrlarga mansub. Xonqiz II da ko‘zalar ulushi oshgan bo‘lsa, Xonqiz I da ustun bo‘lgan xumlar ulushi keskin kamaygan. Shu bilan birga tirnama bezakli idishlar soni ham kamayishi kuzatiladi. Masalan, Xonqiz I da 32 %, Xonqiz II da esa 10 % ni tashkil etgan.

Bu yerdan topilgan tirnama bezakli sopol buyumlar 20 ta bo‘lib, ulardan faqat 2 tasi butun holatda saqlangan. Shakllar asosan ikki turga ajratiladi: 1) bankasimon idishlar, yumaloq tanali idishlar. Bezaklar asosan yarim quritilgan angob ustiga tirlanib ishlangan bo‘lib, yelka qismida shtrixlangan uchburchaklar, bo‘yin qismida zigzag shaklli chiziqlar va vertikal yo‘llardan iborat [14].

Rapkanmozor 5 qo‘rg‘onidan 2 ta tirnama bezakli krujka topilgan bo‘lib, ular bikonik tanali, og‘zi kengaygan, kichik disk shaklidagi, biroz ichkariga egilgan tubga ega. Tutqichlari

halqa shaklida: biri oval, ikkinchisi to‘rtburchak. To‘q-qizil angob bilan qoplangan. Tirnama bezaklari zigzag va parallel qiya chiziqlar hamda uchburchaklardan iborat. Balandligi 13 sm, tanasi diametri 14,5–15,5 sm, og‘zi 10–11,7 sm, tubi 5,5–6 sm [15].

Aral-tepeda charxda ishlangan keramika ustunlik qiladi; u umumiy topilmalarning qariyb 90 % ini tashkil etadi. Bu idishlar yaxshi xomashyodan tayyorlangan, mukammal pishirilgan, yupqa devorli bo‘lib, qizil, kamroq hollarda qora angob bilan qoplangan.

Bundan tashqari, bu yerda o‘simliksimon tirnama bezak tushirilgan ko‘za parchasi ham topilgan. Humlar charxda tayyorlangan idishlarning 20 % ni tashkil etadi. Tirnama bezakli idishlarning ulushi ham sezilarli. Umuman olganda bezakli charxda yasalgan idishlar 52 dona bo‘lib, 18 % ni tashkil etadi [13]. Aral-tepadan angob ustiga tinalgan ot boshi tasviri tushirilgan ko‘za qirrasining parchasi topilgan. Aral-tepani datalash uchun asosiy material keramika bo‘lib, u aniq ravishda Kugay–Qorabuloq madaniyatining o‘rta bosqichiga (I–IV asrlar) taalluqlidir. Aral-tepe keramikasi Quyuq-tepe I keramikasiga, ayniqsa mudofaa inshootlari tuzilishi jihatidan ham yaqin.

Ayniqsa, ikki yodgorlik bezakli ko‘zalarning ko‘pligi va bezakli idishlar ulushining yuqoriligi bilan ajralib turadi: Quyuq I da 26 %, Aral-tepada 18 %, quyi qatlamlarda esa 24 % ni tashkil etadi [13].

Xonqiz qabristonidan qizil angob ustiga tinalgan naqsh tushirilgan keng bo‘g‘izli idishlar topilgan bo‘lib, bu naqshlar asosan yelka va tana qismiga ishlangan [16]. Katakomba va podboy tipidagi dafn inshootlarining konstruksiyasi hamda materiallari ularni Farg‘ona vodiysidagi Gur-Miron, Jangail, Borkorboz va Varux yodgorliklari bilan qiyoslash imkonini beradi. Borkorbozdan tashqari, ushbu qabristonlarning barchasida kulolchilik charxida yasalgan, angob bilan qoplangan va ko‘pincha tirnama bezakli keramika ustunlik qiladi. A. N. Bernshtam Borkorboz qabristonini milodiy III–IV asrlarga mansub deb sanaydi. Ushbu tipdagi qabristonlardan aniqlangan tirnama keramika Farg‘ona vodiysidagi ko‘plab qadimiy shahar xarobalari va manzilgohlarda keng tarqalgan. U KFK qurilishi davrida, xususan Qo‘sh-tepa qabristonida ham ko‘p miqdorda aniqlangan bo‘lib, tadqiqotchilar uni milodiy dastlabki asrlarga mansub deb hisoblaydilar [16].

Simtepa II qurilish davri keramikasi 280 parcha – 71 shaklni tashkil etadi. Idishlar orasida xumchalarning 3 shakli mavjud bo‘lib, yuzasi zich, tekis, yaltiroq, to‘q qizil angob bilan qoplangan. Yuqori qismida yarim qurigan idishga tirnab tushirilgan bezak mavjud bo‘lib, u spiral va parallel chiziqlar ko‘rinishida ishlangan. Simtepa III qurilish davri keramika kompleksi 153 ta fragment – 40 ta shaklni tashkil etadi, deyarli o‘zgarish yo‘q, bu yerda ham quritilgan angob ustiga tinalgan geometrik naqshli xumcha parchalari topilgan [10].

Otning tinalgan tasviri Gayrat-tepaning II qurilish davri qatlamidan topilgan qizil angobli banka shaklidagi idishda ham uchraydi, shuningdek Quyuq-tepadan topilgan idish parchasida ham mavjud. Bundan tashqari yelka qismida tinalgan geometrik bezakli chiziqli tasma bo‘lgan ko‘za yoki yirik xum turidagi idish ham aniqlangan.

Butun Farg‘ona vodiysiga xos bo‘lgan tirnama bezakli xumchalar Simtepada kam uchraydi [10]. Tuleykendan topilgan idish qiziqarli bo‘lib, unda tinalgan va bo‘yoqli ornamentning uyg‘unlashgan shakli kuzatiladi. Bu Farg‘ona keramika bezak texnikasidagi o‘tish shakli sifatida talqin qilinadi [9]. Farg‘ona vodiysining Kugay–Qorabuloq

madaniyatiga oid arxeologik materiallari, ayniqsa tirnalgan bezakli sopol buyumlar majmuasi, ushbu hududda kulolchilik ishlab chiqarishining rivojlanish darajasi, hududiy markazlar va madaniy aloqalar tizimini aniqlashda muhim manba hisoblanadi. Mazkur madaniyatga mansub keramika asosan charxda yasalgan bo‘lib, qizil, kamroq hollarda qora yoki oq angob bilan qoplangan. Uning bir qismi yarim qurigan angob ustiga geometrik tirnalgan bezak bilan bezatilgan [17]. Shakliy jihatdan bu idishlar kosalar, xumchalar, ko‘zalar, hamda katta taglikli idishlardan iborat bo‘lib, ular orasida ayniqsa xunchalarning (kam hollarda ko‘zalarning) tirnalgan geometrik bezak bilan bezatilishi eng xarakterli belgi sifatida ajralib turadi. Bezakli idishlarning ulushi o‘rtacha 7—15% ni tashkil etib, ayrim komplekslarda bu ko‘rsatkich 26% gacha yetadi.

Tahlil va natijalar

Manzilgohlarning kartografik tahlili ularning asosan vodiyni sharqiy qismida, irrigatsion markazlar atrofida jamlanganini ko‘rsatadi. Dafn inshootlari turlarini va ularning hududiy tarqalishini o‘rganish natijasida mahalliy guruhlar ajratilib, ular ichida hududiy yaqinlikka asoslangan kichikroq birliklar mavjudligi aniqlangan bo‘lib, bu birliklar irrigatsion rayonlar bilan chambarchas bog‘liq. Shu bilan birga, bir yoki bir nechta irrigatsion rayonni qamrab olgan kulolchilik markazlari ham ajratiladi.

Kulolchilik markazlari ichida Qoradaryo, Yassi, Tor va Qora-Kuldja daryolarining yuqori oqimlari hududi (I-markaz) alohida ahamiyatga ega bo‘lib, bu yerda uzoq vaqt davomida shurabashat tipidagi naqshli keramika ustunlik qilgan va u qo‘shni rayonlarga ham tarqalgan. Aravon va Isfayram–Marg‘ilon (II-markaz) hududida korpus markazida bukilibli kosalar, jumladan tutqichli kosalar hamda turli shakldagi qozonlar ko‘p uchraydi, qo‘lda yasalgan oshxona idishlari esa torroq hududlarda lokalizatsiyalangan. Qoradaryo–Norin oralig‘idagi markaz (III-markaz) esa ayniqsa tirnab bezatilgan bankasimon idishlarning ko‘pligi va bezakli yirik ko‘zalar bilan ajralib turadi. Oltiariq markazi (IV-markaz)da kosalarining o‘ziga xos shakli (yuqori qismi deyarli to‘g‘ri, pastki qismi silliq egilgan), qayrilgan chetli va dumaloq yelkali bezakli xumchalar ustunligi, shuningdek geometrik bezaklardan tashqari o‘simlik va qush tasvirlarining mavjudligi qayd etiladi. Ba‘zan otlar, qushlar, daraxtlar va quyosh tasvirlari uchraydi, ayrim idishlar (ko‘proq ko‘zalar) to‘lqinsimon chiziqli bezak bilan ajralib turadi [17]. Tirnalgan bezakli keramikaning rivojlanishida Asht III bosqichi muhim burilish nuqtasi hisoblanadi. Mazkur bosqichda keng og‘izli, qizil (kamroq qora) angobli, charxda yasalgan xumchalar hamda angob ustiga tirnalgan bezak tushirilgan banka shaklidagi idishlar keng tarqaladi. Bunday idishlar Ust-Dug‘ay, G‘ayrat-tepaning I va II qurilish davri qatlamlari hamda Kerkidon vohasi manzilgohlarida qayd etilgan. Muhimi shundaki, ushbu turdagi keramika ilk bor aynan Asht III bosqichida paydo bo‘lib, Asht I va Asht II (Tudai-Xurd) qatlamlarida uchramaydi. Asht IV bosqichida esa Sirdaryo hududidan keltirilgan idishlar soni ortib, tipik farg‘onalik shakllar — keng og‘izli xumchalar va “Davan” uslubidagi tirnalgan bezakli bankasimon idishlar qatlamda juda kam miqdorda uchraydi, bu esa madaniy ta’sirlarning o‘zgarishini ko‘rsatadi [39]. Xonqiz qabristoni materiallari tirnalgan bezakli xunchalarning ijtimoiy va funksional xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Bu yerda aniqlangan 32 ta tirnalgan xumchadan 21 tasi ayol dafnlariga, 5 tasi juft dafnlarga, 2 tasi erkak dafnlariga va 3 tasi jins aniqlanmagan

dafnlarga tegishli bo‘lib, tirnalgan xumchalarning asosan ayollar bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Miniatura idishlar ham faqat ayol yoki juft dafnlarda uchraydi. Shu bilan birga, ko‘zalar, tirnalmagan xumchalar va kosalar dafnlarga jins va yoshdan qat’i nazar qo‘yilgan, tirnalgan xumcha va ko‘zaning bir dafn ichida birga uchrashi kam holat bo‘lib, ularning funksional jihatdan o‘zaro almashuvchan bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Xronologik jihatdan Xonqiz qabristoni materiallari Kugay–Qorabuloq madaniyatining o‘rta bosqichiga, ya’ni milodiy I–IV asrlarga tegishli. Bezakli idishlarning yuqori ulushi (25%) Quyuqtepa manzilgohining I qatlamida va ehtimol Tudai-Kalon (Asht III) bosqichida kuzatiladi. Shu bilan birga, manzilgohlardagi bezakli idishlar assortimenti qabristonlarga nisbatan ancha keng bo‘lib, bu dafn inventarining cheklanganligi bilan izohlanadi. Hududiy qiyosiy tahlil Xonqiz materiallarining Qo‘sh-tepa qabristoni bilan yaqin o‘xshashligini ko‘rsatadi. Har ikki yodgorlik aholisi idishlarni bir xil kulolchilik markazidan olgan bo‘lishi ehtimol qilinadi. Bunday markaz sifatida Kitkon-tepa manzilgohi ko‘rsatiladi, uning keramikasi (kosa shakllari, og‘iz qismlari, bezaklari va hatto qush tasvirlari) ushbu qabristonlar materiallariga mos keladi. Bu holat hududda o‘ziga xos ishlab chiqarish an‘analari shakllangan kulolchilik markazlari mavjudligini ko‘rsatadi. Shunday qilib, bu yerda o‘troq aholi dafn etilgan bo‘lishi mumkin, ularning xo‘jaligida chorvachilik (ehtimol ko‘chma) muhim o‘rin tutgan. Ehtimol, ular kelgindi bo‘lgan, biroq vaqt o‘tishi bilan mahalliy aholi bilan aralashib ketgan. Bu holat dafn kameralarining tuzilishidagi o‘zgarishlarda va moddiy madaniyatdagi umumiy belgilarida aks etadi.

Qabristonlar ham, manzilgohlar ham qadimgi Farg‘onaning hududiy birliklaridan biri — Oltiariqsoy irrigatsiya hududi aholisi bilan bog‘liq bo‘lgan [18]. Oqborra manzilgohi materiallari ham tirnalgan bezakli keramikaning muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Bu yerda miloddan avvalgi oxirgi asrlar – milodiy I asrlarga oid qizil angobli keramika bilan bir qatorda sho‘rabashat madaniyatiga mansub tirnalgan bezakli fragmentlar aniqlangan. Ushbu idishlar jigarrang angob ustiga tirnalgan bezak bilan ajralib turadi. Naqshlar spirallar, gorizontaal chiziqlar, uchburchaklar va ba‘zan qora angobdagi chiziqlar shaklida ishlangan. Ba‘zi idishlarda angob faqat yuqori qismga surtilgan bo‘lib, bezak aynan shu qismga tushirilgan [5].

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotda arxeologik materiallarni kompleks o‘rganish asosida ilmiy tahlil olib borildi. Tadqiqot jarayonida umumilmiy va maxsus arxeologik metodlardan foydalanildi.

Jumladan, tipologik tahlil usuli orqali tirnalgan sopol buyumlar shakli, bezagi va texnologik xususiyatlariga ko‘ra guruhlariga ajratildi. Qiyosiy-tarixiy metod yordamida o‘rganilayotgan materiallar boshqa hududlar topilmalari bilan solishtirilib, ularning o‘xshash va farqli jihatlari aniqlandi.

Shuningdek, stratigrafik tahlil asosida sopol buyumlarning qatlamlar bo‘yicha joylashuvi o‘rganilib, ularning xronologiyasi belgilandi. Kartografik metod orqali tirnalgan sopol buyumlarning tarqalish areali aniqlanib, ularning hududiy xususiyatlari tahlil qilindi.

Bundan tashqari, madaniy-tarixiy yondashuv asosida ushbu buyumlarning jamiyatdagi o‘rni, funksiyasi va madaniy ahamiyati baholandi. Tadqiqot davomida ilmiy manbalar tahlili ham olib borilib, mavjud nazariy qarashlar umumlashtirildi.

Xulosa

Farg‘ona vodiysi hududida aniqlangan tirnalgan bezakli sopol buyumlar qadimgi davr kulolchilik an‘analarining muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, mazkur turdagi keramika asosan qizil, qora va jigarrang angob bilan qoplangan, ko‘p hollarda kulolchilik charxida tayyorlangan idishlar bilan bog‘liqdir. Bezaklarning angob ustiga tirnab tushirilishi ularning texnologik jihatdan o‘ziga xosligini belgilaydi.

Hududiy jihatdan tirnalgan bezakli keramika Farg‘ona vodiysining deyarli barcha asosiy arxeologik zonalarida — Norin va Qoradaryo oralig‘i, Isfara vodiysi, Janubiy Farg‘ona hamda unga tutash hududlarda keng tarqalganligi aniqlangan. Ularning ayniqsa irrigatsion markazlar atrofida to‘planishi kulolchilik ishlab chiqarishining muayyan markazlashgan tizim asosida rivojlanganidan dalolat beradi.

Xronologik tahlil natijalariga ko‘ra, tirnalgan bezakli sopol buyumlar miloddan avvalgi III–II asrlardan boshlab shakllanib, milodiy I–IV asrlarda eng yuqori rivojlanish bosqichiga yetgan. Keyingi davrlarda esa ularning ulushi asta-sekin kamayib borishi kuzatiladi. Bu holat madaniy an‘analar va tashqi ta’sirlarning o‘zgarishi bilan izohlanadi.

Tipologik jihatdan bezaklar orasida geometrik motivlar — uchburchaklar, zigzag chiziqlar, parallel yo‘llar ustunlik qiladi. Shu bilan birga, stilizatsiyalangan o‘simlik va hayvon tasvirlari ham uchraydi. Ayrim hollarda bu bezaklar marosimiy yoki himoya ma’noga ega bo‘lishi mumkin.

Umuman olganda, tirnalgan bezakli keramika Farg‘ona vodiysining qadimgi madaniy jarayonlarini, hududiy aloqalarini hamda kulolchilik ishlab chiqarishining rivojlanish darajasini o‘rganishda muhim arxeologik manba hisoblanadi. Ushbu materiallar asosida vodiyni ichki madaniy farqlanish va tashqi madaniy aloqalari haqida muhim ilmiy xulosalar chiqarish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдулгазиева Б. Исследование поселения Султанабад // Средняя Азия. Археология. История. Культура. Материалы международной конференции посвященной 50-летию научной деятельности Г. В. Шишкиной. М. 2000. С. 12-17.
2. Абдулгазиева Б. Раскопки на городище Кургантепе // ИМКУ. Вып. 20. Ташкент, 1985. С. 64
3. Абдулгазиева Б. Новые памятники эпохи раннего средневековья в восточной Фергане // ИМКУ. Вып.21. Ташкент, 1987. С. 66-72
4. Авзалов Р.З. Раскопки на городище Калаи Каххаха I в 1980 г., // АРТ. Вып. 21. Сталинабад. 1981.
5. Аманбаева Б., Грицина А., Набоков В., Абдуллоев Д. 2000. Работы на городище Ак-Буура в 1997-1998 гг. // Ош-3000 и культурное наследие народов Кыргызстана. Вып.4: Ош и Фергана: археология, новое время, культурогенез, этногенез. —Бишкек: Мурас. С. 78-83.
6. Брыкина Г.А. Юго-западная Фергана в первой половине I тысячелетия нашей эры. М., 1982.

7. Гаврюшенко П. П., Заурова Е. З., Кожемяко П. Н., Кожамбердиев И. К. Археологические исследования института истории АН Киргизской ССР // АО. 1966 года. М., 1967. С. 337-342
8. Горбунова Н. Г. Керамика поселений Ферганы первых веков н. э. //ТГЭ. 1979. Т. 20. С. 114-146.
9. Горбунова Н. Г. Культура Ферганы в эпоху раннего железа // АСГЭ. 1962. [Вып.] 5. С. 91-122
10. Горбунова Н. Г. Козенкова В. И. Сым-Тепе — поселение в Фергане // АСГЭ. 1974. [Вып.] 16. С. 95-104.
11. Горбунова Н. Г. К вопросу о датировке комплексов с шурабашатской керамикой в Восточной Фергане//АСГЭ. 1977. [Вып.] 18.- С . 52-56.
12. Горбунова Н. Г. Некоторые особенности формирования древних культур Ферганы // АСГЭ. 1984. [Вып.] 25. С . 99-107
13. Горбунова Н. Г. Оболдуева Т. Г. Поселение Арал-Тепе //АСГЭ. 1988. [Вып.] 29. С. 82-96.
14. Горбунова Н. Г. Могильник Хангиз II в Фергане//АСГЭ. - 1991. - [Вып.] 31. С. 107-120
15. Горбунова Н. Г. Погребальные каменные постройки юго-западной Ферганы / АСГЭ. 1998. [Вып.] 33. С. 90-109.
16. Горбунова Н. Г. Гамбург Б. З. Археологические работы Ферганского обл. краеведческого музея в 1953-1954 гг. (Краткий отчет)// ИМКУ. 1959. Вып. 1. С. 5-21.
17. Горбунова Н. Г. Кугайско-карабулакская культура Ферганы // СА. 1983. № 3. - С. 23-46.
18. Горбунова Н. Г. Ферганский могильник Хангиз I // СА. 1990. № 1. — С. 178-198.
19. Gorbunova N.G. The Culture of Ancient Ferghana (VI century BC - VI century AD) BAR International Series 281. P. 248. Pl. LXXXV. Oxford, 1986.
20. Гулямов Я.Г. Отчет о работе третьего отряда археологической экспедиции на строительстве Большого Ферганского канала имени И. В. Сталина // ТИИА. № 4. Т. 1951. С. 87 -122.
21. Жуков В. Д. Отчет о работе второго отряда археологической экспедиции на строительстве Большого Ферганского канала имени И. В. Сталина // ТИИА. № 4. Т. 1951. С. 41-86.
22. Заднепровский Ю.А. Археологические памятники южных районов Ошской области. (Середина I тыс. до н.э. – середина I тыс. н.э.). Фрунзе, 1960.
23. Заднепровский Ю. А. Разведки и раскопки Южнокиргизского отряда Киргизской археолого-этнографической комплексной экспедиции АН СССР., // АРТ. Вып. 2. Сталинабад. 1954.
24. Заднепровский Ю. А. Фергана // Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Археология СССР. М.: Изд-во «НАУКА», М., 1985.

25. Исамиддинов М. Х., Матбабаев Б., Кучкаров Т. Предварительное изучение керамики поселения Кюл-тепе Северной Ферганы. ИМКУ. Вып. 18. Т., С. 91-101.
26. Исамиддинов М. Х. Материалы к своду археологических памятников Наманганской области. / Архив институт археология Самарканда. 1982 г. Фонд 8. Опись 1. Дело -91.
27. Kadırov E.В Древние погребальные Ферганы как исторический источник. Автореф. дис. канд. ист. Наук. С. 10. Т., 1975.
28. Козенкова В.И. Гайрат-тепе // СА. №3. С. 231-234. М., 1964
29. Латынин Б.А. Работы в районе проектируемой гидроэлектростанции на реке Нарын в Фергане. Изв. ИГАИМК, вып. 110, стр. 120—158
30. Литвинский Б. А., Давидович Е.А, Предварительный отчет о раскопках курганов в Ворухе (Исфаринский район) в 1954 г., // АРТ. Вып. 2. Сталинабад. 1954.
31. Максудов Ф. А. Некоторые вопросы семантики процарапанного орнамента на керамике Маргилана (по материалам Кызлартепа) // ИМКУ. Вып. 28. Самарканд, 1997. С. 53-59
32. Матбобоев Б. Х. Қадимги Фарғонанинг илк ва ўрта асрлар даври маданияти: avtoref, докт. ... дисс. -Самарқанд, 2009.
33. Массон М.Е. Экспедиция археологического надзора на строительстве Большого Ферганского канала // КСИИМК. Вып. IV. С. 50-52. М.-Л., 1940.
34. Мирбабаев А. К. О работах Чоркуйского хоздоговорного отряда в 1981 г., // АРТ. Вып. 21. Сталинабад. 1981.
35. Рахимов Н.Т. Изучение стратиграфии Исфары // АРТ. Том. XXVII, 2000 г.-С. 138
36. Рахманов З. О. Исторические науки некоторые вопросы хронологии памятников первых веков н. э. Ферганы. // Евразийский Союз Ученых. № 31, 2016. С. 8-10
37. Салтовская Е. Д. Раскопки на поселении Дунгчатепе в 1984 г., // АРТ. Вып. 24. Сталинабад. 1984.
38. Салтовская Е. Д. Раскопки на поселении Дунгчатепе в 1981 г., // АРТ. Вып. 21. Сталинабад. 1981.
39. Салтовская Е.Д. Северо-западная Фергана в древности и раннем средневековье.: Автореф. ... канд. ист. наук. –Душанбе, 1971.
40. Сорокин С.С. Некоторые вопросы происхождения керамики катакомбных могил Ферганы // СА. № 20. М., 1954.- С. 131-148
41. Чуланов Ю. Г. Некоторые новые памятники Северной Ферганы. // СА. 1967. № 2. С. 245-250.